ISSN : 2582-9092

यजुर्वेदे यमसूक्तसमीक्षणम्

म.म. आचार्यो देवेन्द्रप्रसाद मिश्रः

सारांशः – यमसूक्तं1 यमदैवत्यानामृचां समुदायं यमसूक्तशब्दवाच्यम्। अस्मिन्नध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उक्ताः सन्ति। पितृमेधः मृतस्य पितुः वर्षस्मरणे भवति। वर्षस्मृतौ विषमवर्षे पितृमेधो भवितुमर्हति। एकतारकनक्षत्रे चित्राप्रभृतिनक्षत्रेषु च अमावस्यायां तिथौ शरदृतौ ग्रीष्मे वा माघमासे वा भवति। पितृमेधं करिष्यता यजमानेन कुम्भेऽस्थिसंचयं विधातव्यम्। मृतपुरुषस्य यावन्तः पुत्रपौत्रप्रभृतयः परिजनाः सन्ति तावन्तः कुम्भाः कर्मकाण्डदिवसे आनेतव्याः। ततः अरण्ये कुम्भाः स्थापनीयाः। कुम्भेऽस्थिसंचयनं कृत्वा ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं नवीनवस्त्रेण सर्वान् कुम्भान् विविधवाद्ययन्त्रेषु वाद्यमानेषु सर्वे परिवारजनाः मृतस्य कुम्भस्थितास्थिप्रदक्षिणं परिचरन्ति। तमस्थिकुम्भं गृहीत्वा ग्रामाद् बहिः स्नानभूमौ गत्वा श्मशानकर्म कुर्वन्ति। तत्र निखिलं श्मशानकर्म सम्पाद्य गृहमागत्य तं गृहेषूच्छ्रयेत्। एतदुच्छ्रयणं प्रजावृद्ध्यैः कार्यम्।

मुख्यशब्दानि – यजुर्वेदः, यमसूक्तम्, यमः गोभजः, देवता, जातवेदाः ।

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः। अस्य लोकः सुतावतः।
द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै ।2

असुराः राक्षसाः वा अत्र अस्थिस्थानात् दूरं गच्छन्तु। एते असुराः राक्षसा वा देवद्वेषकारकाः सन्ति। पणयः परद्रव्यापहरणकारकाः सन्ति। एतद् स्थानं सोमाभिषवकर्तॄणां यजमानानां निवासाय वर्तते। यमः अस्यामृतस्य पुरुषस्य निवासस्थानं ददातु। ऋतुभिः दिवसैः रात्रिभिश्च स्पष्टीकृतं निरन्तरं यमः सुखमस्मै मृताय पुरुषाय ददातु।

विशेषः – मृतपुरुषाय परलोके सुखं प्राप्नोतु एतदर्थं परिवारजनाः यमं प्रार्थयन्ते।

सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु। तस्मै युज्यन्तामुस्त्रियाः।।3

ये केचित् मृतस्य पुरुषस्य सम्बन्धिनः वर्तन्ते ते सर्वे सवितारं याचन्ते। यथा सविता मृताय पुरुषाय सुखपूर्वकनिवासाय अवसानं ददातु। सविता तस्मै गमनाय यानं बलीवर्दयुक्तं ददातु। मया यत्र मार्गे गच्छता सः पुरुषः न किञ्चिदपि दुःखस्यानुभवं कुर्यात्।

विशेषः – सुखपूर्वकगमनाय साधनं बलीवर्दयुक्तयानं सविता ददातु एतदर्थं परिवारजना प्रार्थयन्ति। यत्र मृतजनः निवसतु तत्र मा किञ्चित् कष्टं भवतु।

वायुः पुनातु सविता पुनात्वग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसा। विमुच्यन्तामुस्त्रियाः।।4

तत्स्थानं वायुः पुनातु सविता शुद्धयतु, सूर्यस्य तेजसा पवित्रं भवतु। सूर्यस्य प्रकाशेन शुद्धयतु। बलीवर्दाः तत्स्थानशुद्धयर्थं शकटात् वियुक्ताः भवन्तु। तत्स्थानशुद्धयर्थं ये पवित्रकर्तारः देवाः सन्ति ते सर्वेऽत्र प्रार्थिताः वर्तन्ते।

ISSN : 2582-9092

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता। गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथपूरुषम् ।5

हे साधकाः! अश्वत्थे संसारवृक्षे, वो निषदनम्, पर्णे पत्रे, अवश्यायकण इव ते वसतिः स्थितिः। यूयं गोभाज एव गाव इन्द्रियाणि तानि भजन्तीति गोभाजः। तस्मात् सर्वोपद्रवशान्तये यूयं पुरुषं परमात्मानं सनवथसेवध्वम्। अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम्। देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिरूपेण।

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु। तस्मै पृथिवि शं भव।।6

मृतस्य परिवारजनाः प्रार्थयन्ति– हे मृतपुरुष! ते तव शरीरसम्बन्धिनम् अस्थिसमूहं सर्वप्रेरकसूर्यः मातुः पृथिव्याः उत्सङ्गे स्थापयतु। त्वदर्थं भूमिः सुखं ददातु। पुरुषमात्रक्षेत्रस्य मध्ये मृतस्यास्थीनि राशीकरोति। हे मातृभूमे! तस्मै सवित्रोप्तायास्थिरूपाय यजमानाय सुखरूपा भव।

विशेषः – अत्र सूर्यस्य भूमेश्च प्रार्थना वर्तते मृतयजमानकल्याणाय।

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ। अप नः शोशुचदघम्।।

मृतस्य परिवारजनाः कथयन्ति, यत् हे मृतपुरुष! उपोदके उदकसमीपवर्तिनी लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि। स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत्।

विशेषः – पापराशिशमनार्थं प्रजापतेः प्रार्थना विद्यते।

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते अन्य इतरो देवयानात्।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजा रीरिषो मोत वीरान्।।8

मृतजनस्य पुरुषाः मृत्युदेवं कालपुरुषं वा प्रार्थयन्ति। हे मृत्यो! अन्यत्मार्गमाश्रित्य त्वं यत्र कुत्रापि अन्यस्थानं गच्छ। त्वं देवस्थानाद् दूरं गच्छ। तव मार्गोऽन्यत्र विद्यते देवस्थानात् पृथक्भूत्वा पितृस्थानं मृतस्थानं वा गच्छ। तव पार्श्वे कर्णौ विद्येते नयने च विद्येते त्वं शृणोषि पश्यसि चास्माकं पुत्रपौत्रवीरान् सम्बन्धिनः जनान् मा रीरिषः मा हिंसीः मा जहि।

विशेषः – अत्र स्वजनरक्षार्थं मृत्युदेवं प्रार्थयन्ति। देवयानात् पथोऽन्यः पितृयानाख्यः पन्था एव मृत्योर्विषयः।

शं वातः श हि ते घृणिः शं ते भवन्त्विष्टकाः।
शं ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाभिशूशुचन्।।9

मृतपुरुषस्य कल्याणाय निखिलान् देवान् प्रार्थयन्ति। यथा हे मृतपुरुष! वायुः तुभ्यं सुखं ददातु, त्वदर्थं सुखरूपं प्रवहतु। सूर्यकिरणाः तुभ्यं सुखं ददतु। तवासनार्थं स्थापिताः इष्टकाः मयोभवाः भवन्तु यथा तव सुखं भवेत् तद् वत् भवन्तु। पार्थिवाः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः तव हेतवे सुखरूपा भवन्तु। अग्नयः त्वां माऽभितापयन्तु।

ISSN : 2582-9092

विशेषः – लोके वर्तमानाः सर्वे देवाः त्वदर्थं सुखहेतवो भवन्तु, इति प्रार्थना वर्तते।

कल्पन्तां ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः।
अन्तरिक्ष शिवं तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः।।10

हे मृत! तवार्थं पूर्वादिदिशः कल्पन्तां क्लृप्ताः समर्था भवन्तु। स्यन्दनशीलाः नद्यः समुद्राः आपः सर्वतः स्वच्छन्दभावेन तव सुखार्थं प्रवहन्तु। सिन्धवः समुद्राः सुखकारिण्यो भवन्तु। अन्तरिक्षं शिवं भवतु। सर्वाः दिशः चराचरसर्वं जगत् तवार्थं मङ्गलप्रदं भवतु।

विशेषः – ब्रह्मदृष्ट्या दृष्टानि सर्वाणि वस्तूनि सुखरूपाणि भवन्तु।

अश्मन्वती रीयते स रभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः।
अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभिवा जान्।।11

हे बन्धुजनाः! पाषाणवती एषा नदी प्रवहति। अस्याः संतरणाय प्रयत्ना विधातव्याः। हे सखायः! जागरिता भवन्तु प्रकर्षेण नदीं जलाशयं वा पारं कुरुत। अस्मिन् स्थाने ये मङ्गलविनाशकाः हानिकारकाः दुःखदातारः सन्ति ते सर्वे इतः अन्यत्र गच्छन्तु ये राक्षसप्रभृतयो म्लेच्छाः वर्तन्ते तान् सर्वान् वयं दूरीकुर्मः, परित्यजामः। तेषामन्यत्र गमने सति वयं सुखप्रदानि मङ्गलदायकानि अन्नानि प्राप्नुयाम।

विशेषः – मृतस्य कल्याणाय राक्षसान् अपसारयन्ति परिजनाः।

अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः।
अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यसुव।।12

परिवारजनाः यज्ञोपवीतिनो भूत्वा आप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीराणि शोधयन्ते अपामार्गबीजैरुद्वर्तयन्ति वा। हे अपामार्ग! त्वमस्मत्सकाशान्मानसं पापमपगमय कीर्तिनाशकं शारीरिकं पापमपजहि। परकृतमभिचाररूपपापमपजहि। कायिकं वाचिकं मानसिकं पापमपजहि। तव प्रसादाद् वयं पापरहिताः पवित्राः भवेम। दुःस्वप्नरूपपापादुत्पन्नं दुःखमपजहि।

विशेषः – मृतस्य पुरुषस्य श्मशानसंस्कारानन्तरं शरीरशुद्ध्यर्थमपामार्गस्पर्शनं परिवारजनाः कुर्वन्ति।

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः।।13

श्मशानक्रियानन्तरं सर्वे परिवारजनाः स्नानं कुर्वन्ति मन्त्रं च पठन्ति– सुमित्रिया0 इति अनेन मन्त्रेण स्नात्वा नूतनानि वस्त्रणि परिधाय परिवारजनाः अनड्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य 'ओमुद्वयमिति' मन्त्रं पठन्तः सर्वे ग्राममागच्छन्ति। "सुमित्रियान आप0" इति मन्त्रेण जलमात्मानः उपरि सर्वे आसिञ्चन्ति कथयन्ति चेमानि जलानि मित्रवदस्माकमुपकारकाणि भवन्तु। "दुर्मित्रिया" इति मन्त्रेण जलानि यस्यां दिशि शत्रवः सन्ति तत्र क्षिपन्ति कथयन्ति च यो अस्मान् द्वेष्टि यः शत्रुः वयं द्वेषं कुर्मः, तस्मै शत्रवे इमानि जलानि नाशकराणि भवन्तु सर्वतः तद्विनाशकानि भवन्तु।

ISSN : 2582-9092

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेय स्वस्तये।
स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः सन्तारणो भव।।14

सर्वे परिवारजना अनड्वाहं स्पृशन्ति कथयन्ति च। हे अनड्वन्! त्वमस्माकं दुःखे पतितानां दुःखात् पारकर्तृको भव वयमात्मशुद्ध्यर्थं त्वां स्पृशामः। त्वं सुरभेः देवगोः कुलस्य पवित्रबलीवर्दः असि। अस्माकं कल्याणाय सततं चिन्तनशीलो असि। त्वमग्नेः देवानां च वाहकोऽसि यथा इन्द्रः सततं देवरक्षकोऽस्ति। तद्वत् अस्माकं त्वं पालकश्चासि। यथा इन्द्रः देवानां तारकः तथा त्वमपि वर्तसे।

विशेषः – आत्मशुद्ध्यर्थमनडुहः स्पर्शः वर्तते।

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्।।15

वयं यजमानाः अज्ञानात् अन्धकारान्मोहाद्वा मोहबहुलात् अस्माल्लोकात् पारं गताः स्मः। सर्वोत्तमं स्वर्गलोकमवलोकयन्तः देदीप्यमानं भगवन्तमादित्यं प्राप्तवन्तः। यत्र ब्रह्मरूपमुत्तमं ज्योतिः प्रकाशः वर्तते, तद्वयं प्राप्नुयामः। मोहात् निर्गत्य उत्तमं लोकं प्राप्तवन्तः। अपां सोममृता अभूम तद्वत् वयं सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्राप्नुयाम।

विशेषः – सात्त्विकं ज्ञानं प्राप्य जीवः परमानन्दमोदमनुभवति।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्।
शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन।।16

स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृतखण्डमध्वर्युः निदधाति। जीवितेभ्यः पुरुषेभ्यः सततं कल्याणाय मृत्योः रक्षणाय इमं मर्यादालोष्टं परिधिं स्थापयामि। यथा मृत्युः ग्रामं नागच्छेत्। एषां जीवितानां जनानां मध्येऽन्यः कश्चित् वेदोक्तादायुषः पूर्वं पितृलोकगमनकार्यमुद्दिश्य नागच्छतु। एते जीवाः शतवर्षपर्यन्तं जीवनं जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु। दानपुण्यकर्माध्ययनयागानुकूलाः कर्मकर्तारः भवन्तु। एतं महत् मृतखण्डं संस्थाप्य मृत्युमन्तर्हितं कुर्मः यथा अकालमृत्युः कस्यचित् पुरुषस्य मा भवेत् इति।

विशेषः – अकालमृत्युवारणाय शतायुषः प्राप्तये च दानपुण्याध्ययनयागाः कर्तव्याः।

अग्न आयूषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम्।।17

कज्जलादिना नेत्रञ्जनमञ्जयन् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनं च इति द्वयं कार्यं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षनिर्मितान् चतुरः परिधींश्च चतुर्षु दिक्षु अमन्त्रकं परिधाय वारणेन स्रुवेण ऐकामाहुतिं जुहोति। हे अग्ने! आयुः प्रापकाणि कर्माणि स्वयमेव चेष्टसे। यथा जना दीर्घायुषः भवन्तु। अत एव इषं व्रीह्यादिधान्यं दध्यादिकं च देहि अस्मान् प्रापय। दूरेऽपि वर्तमानाः श्वानः श्वानवत् राक्षसाः अस्मत्तः दूरे भवन्तु अस्मान् प्रति अवरोधय। न कश्चिदस्मभ्यं हानिकारको भवतु।

ISSN : 2582-9092

विशेषः – पापीनां दुष्टजनानामवरोधनायाग्निप्रार्थना वर्तते।

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि।

घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमान्त्स्वाहा।।18

हे अग्ने! आयुषा त्वं दीर्घायुः दीर्घजीवी भव! हविषा यजमानेन प्रदीयमानया आहुत्या तेजस्वितां प्राप्तोऽसि। सततं तव मुखे घृतं पूर्णमस्ति घृतमेव तवोत्पत्तिस्थानं वर्तते। अतः निरन्तरं वृद्धिं प्राप्नुहि! घृताहुत्या सन्तुष्टस्त्वं प्रसन्नमना भव। मधुरो स्वादुपेतम् सुगन्धितमाज्यं पीत्वा तृप्तिं प्राप्नुहि। यथा पिता स्वपुत्रान् रक्षति तथा त्वमस्मान् राक्षसेभ्यः उपद्रवकारिभ्यः सर्वतोभावेन पाहि, यथा वयं तव रक्षणे सुखिनो स्याम तुभ्यं सुहुतमस्ति।

विशेषः – उपद्रवकारिभ्यः राक्षसेभ्य नानाविधरोगेभ्यः रक्षणार्थमग्निं प्रार्थयन्ते यजमानाः।

परीमे गामनेषत पर्यग्निमहृषत। देवेष्वक्रत श्रवः क इमाँ 2।। आदधर्षति।।19

श्मशानादागत्य यजमानाः गोदानानि कुर्वन्ति। आहुत्या देवान् तर्पयन्ति। अतः अग्निं प्रार्थयन्ते। यजमानाध्वर्युश्च स्वरक्षणार्थं परिदां वदन्ति। इमे यजमानाः अनड्वाहपुच्छमालभन्तः अग्निं हवनादिकर्मभिः तर्पितवन्तः। कः एतादृशः समर्थः जनः वर्तते यः यजमानान् पराभवितुं समर्थः ? सुकर्मभिः सन्तुष्टाः यजमानाः बलिनः सन्ति।

विशेषः – श्मशानक्रियानन्तरं गोदानं होमाश्च देवेभ्यः कर्तव्यमस्ति।

क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः।

इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्।।20

निष्कर्षः – आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्यैपासनस्यैकशेषं निरस्यति येन अग्निना पुरुषः दह्यते सोऽग्निः क्रव्याद् वर्तते। तमग्निं दूरं करोति। अपुनरागमनाय दूरं प्रेषयामि। इतः दूरं गतः क्रव्यादग्निः यमस्थानं गच्छतु। अत्र मा आगच्छतु। पापनाशकोऽग्निः एव वर्तते। अन्यः जातप्रज्ञानोऽग्निः अस्मिन्नेव गृहे इन्द्रादिदेवेभ्यः हव्यं हवनीयद्रव्यं ददातु। अयमग्निः जातवेदाः उत्पत्तिकालादेव सर्वं निजकर्म जानाति। सो जातवेदा अग्निः देवान् आहुतिभिस्तर्पयतु।

विशेषः – पितृमेधसमाप्त्यनन्तरं हवनमग्निप्रार्थना वर्तते। येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं यमराज्यं प्रेषयामि। किमर्थं यमराज्यं गच्छतु ? पापनाशाय तत्र गच्छतु। क्रव्यादादन्यो जातप्रज्ञानोऽग्निः अस्मिन्नेव गृहे देवेभ्योऽर्थाय हविः प्रापयतु।

।। प्रीणातु भगवान् वेदः प्रीणन्तु सर्वदेवताः ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. यमगाथां गायन्तो यमसूक्तं च जपन्त इत्येके। (पा. गृ. सू.– 3.109) अपेतो यन्तु पणय इत्यध्यायो यमसूक्तम्। (पा. गृ. सू.– भाष्यकारः आर्चायविश्वनाथः पृ– 377)
2. शू. य. 35.1
3. शू. य. 35.2
4. शू. य. 35.3
5. शू. य. 35.4
6. शू. य. 35.5
7. शू. य. 35.6
8. शू. य. 35.7
9. शू. य. 35.8
10. शू. य. 35.9
11. शू. य. 35.10
12. शू. य. 35.11
13. शू. य. 35.12
14. शू. य. 35.13
15. शू. य.35.14
16. शू. य. 35.15
17. शू. य. 35.16
18. शू. य. 35.17
19. शू. य. 35.18
20. शू. य. 35.19

आचार्यो वेदविभागे,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)
बी–4, कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्, नई दिल्ली– 16